

ЗАСОБИ КОГЕРЕНТНОСТІ ТЕКСТУ В ТЕМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПУТІВНИКІВ ПО ЗООПАРКУ)

MEANS OF COHERENCE IN THE THEME STRUCTURE OF THE GERMAN ZOO GUIDES

Гаман І.А.,

*orcid.org/0000-0002-9042-5162**старший викладач кафедри теорії, практики та перекладу німецької мови**Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття присвячена тематичному рівню аналізу тексту. Теоретичним підґрунтям слугує семантичний підхід до розгляду тексту. На прикладі німецькомовних путівників по зоопарку, які досі не були об'єктом наукових досліджень, розглядаються мовні засоби когерентності тексту. У дослідженні було встановлено, що когерентність німецькомовних путівників по зоопарку XIX – початку XX століття базується на компаративних відношеннях та кореферентності, яка реалізується через прономіналізацію, повтор (тотальну рекуренцію), субституцію, перифрази та ізотопію. Категорія часу є важливою для зв'язності тексту, оскільки зміна часових форм маркує перехід до інших тематичних елементів.

Ключові слова: путівник по зоопарку, лінгвістика тексту, когерентність, компаративні відношення, тематична структура.

Статья посвящена тематическому уровню анализа текста. Теоретической основой статьи является семантический подход к рассмотрению текста. На примере немецких путеводителей по зоопарку, которые еще не были объектом исследования, рассматриваются языковые средства когерентности. Во время исследования было выявлено, что когерентность немецких путеводителей по зоопарку XIX – начала XX столетия базируется на компаративных отношениях и кореферентности, которая реализуется через прономинализацию, повтор (тотальную рекуренцию), субституцию, перифразы и изотопию. Категория времени является важной для связности текста, поскольку смена временных форм маркирует переход к другим тематическим элементам.

Ключевые слова: путеводитель по зоопарку, лингвистика текста, когерентность, компаративные отношения, тематическая структура.

The article is devoted to the thematic level of text analysis. The theoretical basis of the article is a semantic approach to the consideration of the text. On the example of the German zoo guides, which have not yet been an object of scientific research, language means of coherence are considered. The study revealed that the coherence of German zoo guides from the XIX – early XX century is based on comparative relations and coreference, which is realized through nominalization, repetition (total recurrence), substitution, periphrase and isotopy. The category of time is important for text coherence, since a change in temporal forms marks the transition to other thematic elements.

Key words: zoo guide, text linguistics, coherence, comparative relations, theme structure.

Постановка проблеми. Назва «текст» (від лат. *textus* «тканина», «з'єднання») передає одну з основних ознак тексту – зв'язність / когерентність та вказує на стиль як характеристику тексту (як саме мовні знаки поєднані у текст). Питання, що робить текст текстом, є одним із найважливіших у лінгвістиці тексту. Знання семантичних зв'язків у тексті та тематичних структур необхідне для вирішення проблематики когерентності тексту.

Це усвідомлення сприяло розширенню поняття «текст» та урахуванню (окрім сигналів на поверхні тексту) також його семантико-тематичних параметрів, адже формальних засобів вираження для зв'язності тексту може бути недостатньо. Щоб речення утворювали єдність, між ними мають бути змістові зв'язки, тобто зв'язки на рівні значення (когерентність). Хоча семантичний підхід до розгляду тексту не дає можливості охопити значення всього тексту, він пропонує

різні рівні аналізу семантичної структури тексту: встановлення лексичних, змістових та логічних зв'язків між окремими словами (ізотопія), реченнями (пропозиції) та як кінцевий етап між частинами тексту (макроструктури).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Путівники по зоопарку досі не були об'єктом дослідження. У попередніх працях автора розглядалася тематична структура (тема та стратегії розвитку теми) текстів німецькомовних путівників по зоопарку [1]. Теоретичною базою для детального розгляду когерентності цих текстів слугують дослідження, присвячені розгляду поняття «текст», зокрема, семантично орієнтований підхід. На початковому етапі розвитку лінгвістики тексту використовувались підходи структуралістської лінгвістики, а створення тексту розумілось як таке, що ґрунтується на закономірностях мовної системи.

Як основне правило поєднання речень, конституювання текстів та встановлення їх границь, Харвег розглядає прономіналізацію – заміну одного мовного виразу (субституендум) іншим (субституентом), при цьому найчастіше репрезентантами прономіналізації виступають займенниками, але можуть бути і такі елементи, як синоніми, гіпероніми, метафори [4, с. 24].

Брінкер запропонував застосовувати поняття експліцитного та імпліцитного повторного посилення. У першому випадку об'єкти в обох виразах ідентичні, і кореферентність реалізується через повторення слів, синоніми, займенники, гіперо- та гіпоніми. У другому випадку (часткова референтність) об'єкти різні в обох виразах, але перебувають у певних відношеннях, належать до однієї сфери. Наприклад, онтологічної (слон – хобот, блискавка – грім), логічної (поразка – перемога) сфер. [3, с. 27]. Виявлення принципу прономіналізації хоча і стало значним кроком уперед у дослідженнях організації текстів, але було недостатнім для пояснення когерентності тексту, адже наявність синтактико-семантичних засобів зв'язності не гарантує когерентної послідовності речень і навпаки їх відсутність не перешкоджає реконструюванню зв'язного тексту реципієнтом, оскільки йому відомі каузальні, темпоральні, просторові відношення між об'єктами в тексті.

Недарма де Богранд та Дреслер вбачають у когерентності результат когнітивних процесів реципієнта [2, с. 7], що передбачає поглиблений аналіз не лише компонентів, які лежать на поверхні тексту та їх граматичних відношень, а і тематичної структури тексту. Важливим є зауваження Лютшера, який звертає увагу на те, що тексти не мають обмеженого значення як слова чи окремі речення, вони не просто відображають реальність (зміст тексту) як набір символів, які відповідають за певні об'єкти реальності, а спонукають читача до конструювання власної моделі світу під час процесу розуміння тексту, яке ґрунтується на інформації у тексті та позамовних чинниках (попередні знання, знання комунікативної ситуації) [5, с. 110].

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні мовних засобів когерентності, а також у визначенні принципу структурування тексту німецькомовних путівників по зоопарку XIX – початку XX століття. Матеріалом дослідження слугують тексти путівників Віденського 1875, 1898, Берлінського 1889, 1914 та Лейпцизького 1883, 1907 зоопарків.

Виклад основного матеріалу. Назва типу тексту «путівник по зоопарку» свідчить на рівні

номінації на структурування тексту, яке базується на просторових характеристиках: текст ілюструє прогулянку по зоопарку, а приміщення для тварин фігурують як елементи тематичної структури. На відміну від тексту-розповіді, побудованому за хронологічним принципом (темпоральність як категорія, що забезпечує когерентність), текст путівника – це опис із послідовним нашаруванням елементів (принцип послідовного нанизання) згідно з їх розташуванням у просторі.

У ситуації рецепції тексту путівника безпосередньо в зоопарку його зв'язність виражена інтенсивніше, ніж під час прочитання поза зоопарком, оскільки в другому випадку прогулянка по зоопарку є уявною, а тематичні елементи виступають автономними одиницями з інформацією про окремих видів тварин, що уможливує нелінійну рецепцію.

Вибір та принцип упорядкування тематичних блоків визначається екстралінгвальними чинниками: маршрутом, розробленим колективним автором (співробітники зоопарку і автор путівника, тому що в путівнику згадуються приміщення зоопарку, «зупинки», у послідовності їх розташування під час проходження запропонованого маршруту), а також самим автором для підбору інформації для теми «тварини».

Текстовий сегмент очікувано починається з абзацу, з виділеної жирним шрифтом чи курсивом назви (під)виду німецькою з означеним артиклем (хоча в текст вводиться нова тварина, але контекст слугує попередньою інформацією – назва приміщення перед текстом) та латинською мовами. Латинські позначення надають відтінок фаховості, підкреслюють наукове підґрунтя тексту. З іншого боку, автор намагається зробити інформацію доступнішою для сприйняття і може використовувати ближчу для адресата, уживану в повсякденному мовленні розмовну назву тварини як факультативну *Der Rosenstaar*; *Pastor roseus*, *wird auch Hirtenstaar genannt* [6, с. 61], *Der Wapiti oder canadische Hirsch*, *Cervus canadensis* [11, с. 5]. У наведених у прикладах назва латинською мовою для зручності сприйняття тексту буде вилучатися.

Мінімальні варіанти опису типові для переліку і містять назву тварини та один / два критерії опису, які на думку автора є найсуттєвішими і вартими згадки. Майже завжди зазначається регіон поширення (походження), його пропускають лише за наявності узагальнюючих речень перед переліком, які вказують на ареал, а також для місцевих, поширених в Німеччині, видів: *Die Zwergziege*. *Muntere, zutrauliche, kleinste Ziegen*

aus West- und Centralafrika [9, с. 46]; Hier sind auch die amerikanischen Schwielensohler untergebracht, die ja Gebirgstiere sind: Das gezähmte Lama. Das Vicunna. [7, с. 96].

Пояснення відсутності (детального) опису відбувається завдяки перформативним формулюванням *Da jede Art für sich sitzt, erübrigt sich jegliche Nennung und Beschreibung* [7, с. 35]; *Der Anblick dieses mit einem weißen Kragen geschmückten Fasans sagt mehr wie jede Beschreibung* [6, с. 74]; *Die Farbenpracht spottet jeder Schilderung, weshalb wir von einer näheren Beschreibung absehen* [10, с. 21]. Останні два речення містять приховану ілюкцію: через асертиви автор закликає читача побачити тварину та переконатися у її красі на власні очі. Для тварин, вигляд яких, за очікуваннями автора, добре відомий адресату, не надається уточнень, а додається фактологічна інформація наукового змісту (харчування, спосіб життя) *Die Giraffe, ihre wunderbare äußere Gestalt, ihre Farbe, ihre Bewegung sind bekannt und bedürfen keiner Beschreibung* [6, с. 42].

Навіть у розгорнутих описах текст тяжіє до компресії, вираженої, зокрема, складними іменниками на позначення опису характерних ознак тварини (*Winterpelz, Hochzeitskleid, Federbusch Pflanzenfresser, Einzelgänger, Flugunfähigkeit, Sprungkraft, Last-, Zug-, Reittier Brunstzeit*; назви виду часто є композитами, перша частина яких надає інформацію про певний критерій опису, як правило, зовнішній вигляд *Fleckenkatze, Zwerg-Ziege, Stummel-Schwanz-Schaf, Nasenaffe*, а також ареал *Japan-Bär, Berg-Anoa, Eisbär*; історію виникнення (ім'я дослідника) *Davidshirsh, Bakerantilope* та спосіб життя *Jagdfasan*).

Категорія часу є важливою для зв'язності тексту, оскільки зміна часових форм маркує перехід до інших тематичних елементів (критеріїв). Характерна для опису форма теперішнього часу лише в поодиноких випадках змінюється формами минулого часу (претеритумом / перфектом), коли повідомляється історія відкриття, зникнення чи порятунку виду від зникнення, а також у контрастивних реченнях за принципом "früher / ursprünglich / einst – heutzutage,, про зменшення кількості видів *Ursprünglich war dieselbe [Der europäische Wisent] über einen großen Theil von Mittel-Europa und West-Asien verbreitet und hat noch zur Zeit des Mittelalters über den größten Theil von Deutschland und nordwärts bis nach Holland und in das südliche Schweden gereicht. Heutzutage dagegen trifft man ihn in Europa nur noch in Bialowieza-Walde in Litthauen, wo er seit 1802 unter dem Schutze des Kaisers von Russland steht und dadurch vor seiner*

gänzlichen Ausrottung aus Europa gesichert wurde [8, с. 89] та майбутнім часом у відрізках тексту про плани зоопарку *Fischotter-Becken, das später in der Vaterländischen Tiersammlung seinen Platz finden wird* [7, с. 68], у типових формулюваннях *wird (bald) zahm / zutraulich*.

Когерентність на лексичному рівні ґрунтується на кореферентності (посилання на один і той же об'єкт), яка реалізується наступними засобами:

1. прономіналізація – посилання на тварину через займенники;

2. повтор (тотальна рекуренція). При повторі назва (під)виду не виділяється графічно, може вживатися в однині та множині. Числова форма множини (як в назві, так і далі в тексті) підкреслює, що інформація стосується не лише тварини в зоопарку, а й представників виду загалом.

Gürtelthiere, Armadill aus Brasilien. Die Gürtelthiere sind mit einem Panzer von knochenartigen Täfelchen bedeckt und rollen sich bei Gefahr wie eine Kugel zusammen; sie leben nur im heißen Amerika, und graben mit ihren Klauen unterirdische Gänge, in welche sie bei ihrer Verfolgung flüchten. Sie leben von [...] [6, с. 6];

3. субституція, яку ми трактуємо як заміну одного виразу іншим.

Зі сторони системи мови субституція зустрічається у випадках, коли між обома виразами існують семантичні відношення, які гарантують їх взаємозаміну незалежно від мовного та позамовного контексту, як наприклад, синоніми та відношення гіперонімії (заміна вузького поняття ширшим із більшою кількістю ознак).

У путівниках субституція виражається через семантичне відношення «родове-видове поняття». Крім найбільш загальних лексем *Tier, Art* (може вживатися також із уточнюючим компонентом «вид», наприклад, *Rinderart*) та *Spezies* виокремлюємо гіпероніми на позначення підгруп класів тварин (найвищий рівень класифікації в групі хребетні) *Vogel, Säugetier*, рядів *Nagetier, Wiederkäuer, Raubtier*, підрядів *Raubkatze, Schwimm-, Stelzvogel* та родів *Affen, Geier*, а також лексичні одиниці, що не належать безпосередньо до зоологічного дискурсу *Vertreter, Mitglied der Gruppe, Exemplar, Verwandte, Landsmann, Nachkomme, Vetter, Mittelding*, але слугують ілюстрації зв'язків між представниками виду.

Майже всі вищеназвані лексеми супроводжуються прикметниками (оцінними чи на позначення розмірів), завдяки цьому текст немонотонний *Der Höckerschwan, Cyglus olor, der beliebte Ziervogel unserer Teiche* [10, с. 6]; *birgt den Central-Afrikanischen Büffel (Bubalus brachycerus),*

einer der allerseltensten Rinderarten [8, с. 98]; *Der Sumpfbiber, Myopotamus coypus, der Vertreter des Bibers in Südamerika* [11, с. 42].

Розвиток теми може здійснюватися також через слова з вужчим значенням. Гіпоніми, до яких належать *Männchen* та *Weibchen*, які зустрічаються у порівнянні таких аспектів, як забарвлення чи наявність / відсутність певних ознак (наприклад, пір): *Die Nilgau-Antilope, Antilope picta, stammt aus Ostindien, die Männchen sind blaugrau, die Weibchen gelbgrau gefärbt* [10, с. 21].

4. перифрази (лейблінг) як вид субституції: використання лексем, які містять додаткову, нову інформацію про тварину.

Перифрази не лише виконують номінативну функцію (посилання на тварину), а й одночасно повідомляють певні характеристики, таким чином слугуючи компресії тексту. Рекуренція через субституцію актуалізує додаткові, конотативні значення та оцінку, ставлення автора до об'єкта.

Отже, посилання на одну і ту саму тварину уможливує її опис, підкреслюючи певні ознаки *Meister im Klettern, vortreffliche Taucher, Vierhänder, Pflanzenfresser, ein äußerst putziger Bursche, der allbekannte spitzschnauzige Räuber, Jagdgenosse, ein höchst selten kommender Gast*. Для птахів використовується конвенційна для путівників метафора *Zierde*: *Die Mandarinente, Alx galericulata, Zierde des Gewässers, Stolz* для оленів: *Der Edelhirsch, Cervus elaphus, ist der Szolz unserer deutschen Wälder* [6, с. 47, 87] та *Herrscher über der Tiere / König der Tiere* для левів: *der Löwe hat sich den Ruf als Herrscher über die Tiere errungen* [11, с. 44]. Метафора *Riese* зустрічається для різних класів: *ein Riese unter den Schwimmvögeln* [6, с. 40]; *der Riese unter den Hirschen* [10, с. 29].

Єдність між тематичними елементами всередині текстового сегменту забезпечують, зокрема, компаративні відношення. Зіставлення актуалізується через ступені порівняння прикметників з копулятивними дієсловами *sein / haben*, перформативи (*ähneln, gleichen, unterscheiden, übertreffen, übereinstimmen*), прийменникові фрази (вираження однаковості) *von der Größe* разом із темпоральними деїктичними прикметниками *vorig / folgend* та партиципами, утвореними від дієслів на позначення мовлення *bisher besprochene / bald zu besprechende*, які поряд з іменником є основою порівняння *Der rothe Flamingo, Phoenicupterus ruber. Kleiner als der vorige und ganz roth gefärbt* [6, с. 14]; *Der Zwerg-Arara, Arara severa, kaum halb so groß, als die bisher beschriebenen Arten* [10, с. 35]; *Schwach bemäht ist der Senegallöwe,*

kleiner als die beiden genannten. Helffärbig wie der Senegallöwe ist der Perserlöwe [9, с. 20].

Рематичні елементи додаються не лише через саме протиставлення. Доповненням до нього через сполучник є протиставлення *aber*, обмежувальна частка *nur* та подвійний прийменник *bis auf*, який як і частка, підкреслює граничні межі різниці між екземплярами: *Der australische Triel, bedeutend größer als unser Triel, aber ganz ähnlich gefärbt; Der virginische Hirsch, ungefähr von der Größe des Damhirsches, aber von ausgezeichneter schlanker Gestalt mit schmalem Kopf; Der schwarze Schwan aus Australien, fesselt durch den Farbengegensatz zu dem unseren, dem er sonst bis auf den Schnabelhöcker gleicht* [6, с. 23, 36, 18]. Замість прикметників може прямо зазначатися мірило порівняння (*tertium comparationis*): *an Gestalt / Größe / im Benehmen ähnlich; teilt mit dem vorigen Manieren, wird schwerlich übertroffen in Frabenpracht*.

У поодиноких випадках порівняння стосується декількох критеріїв опису тварини і реалізується в складносурядних реченнях зі сполучниками *aber, jedoch*: *Der große Silber-Reiher hat etwa die Größe des gemeinen Reiher, ist aber schlanker und steht höher auf dem Boden, ist ihm jedoch in Körperhaltung sehr ähnlich* [6, с. 58].

Зв'язки між видами експлікуються через лексеми *Verwandte, Vertreter, Landsmann* із географічними назвами *Der Wapiti oder canadische Hirsch, der Vertreter unseres Edelhirsches im nördlichen Amerika, übertrifft denselben bedeutend an Größe, da er eine Länge von 2 m. und eine Höhe von fast 1,5 m. erreichen kann* [10, с. 5]; *Tschunja, Vertreter des vorigen in Argentinien; Schwarzohr-Milan, der chinesische Vertreter unserer schwarzen Form* [7, с. 35, 91].

Намір автора деталізувати інформацію виявляється в зазначенні ступеня однаковості / різниці через прислівники-інтенсифікатори *kaum, ganz, bedeutend, außerordentlich*: *Bedeutend kleiner ist Pelecanus minor aus Mittelasien und Nordostafrika* [9, с. 31]; *Er [Tiger] ist weit schöner als der Löwe, aber auch noch grausamer* [8, с. 14]; *Spanischer Schneumon [...] naturgemäß nächster, kaum zu unterscheidender Verwandter des vorigen* [7, с. 62].

Крім звичних засобів, порівняння для певних видів птахів може ґрунтуватися на концепті «змагання краси» (використання слів із семантичного поля «змагання») і за оцінкою зовнішнього вигляду ранжувати / визначати найкращих: *Die Mandarinente macht der vorhergehenden mit Recht und Erfolg den Vorrang der Schönheit streitig; Die Schell-Ente ist nicht die letzte, wenn es gilt um den Schönheitspreis*

zu streiten [6, с. 47, 67]; *Die Mandarinente ist in China und Japan einheimisch und wetteifert mit der Brautente an Schönheit* [10, с. 9].

Когерентність тексту реалізується через ізо-топію (нагромадження лексем з однаковими семами): ланцюжок сем «страх», «жорстокість» для опису хижих диких кішок значно переважає за кількістю та розмаїттям складників інші путівники: *Grausamkeit, Unersättlichkeit, Tücke, Schrecken (seines Revieres), brüllend, Kampf auf Leben und Tod, blutdürstiger, Blut aufsaugen, überfallen, nicht zaudern, unlöscharer Blutdurst, unersättlicher Raubgier, niederreißen, hinwürgen*.

Висновки. Оскільки путівники належать до науково-популярного підстилю, однією з вимог є зрозумілість для читача, тому текст повинен містити сигнали єдності на «поверхні» тексту, на граматичному рівні (когезія). Прогресія теми «тварини» реалізується через додавання нових ознак (критеріїв опису тварини), які можуть деталізуватись.

Назва виду є відправним пунктом для референційного розгортання в тексті, яке виводиться з питання: «Якою є тварина?». Відповіді на це питання гарантують змістову єдність. Описи тварин мають як стислу (один-два критерії опису), так і розширену форми (розгляд усіх критеріїв, які, однак, також можуть характеризуватися певним ступенем компресії). Хоча путівники по зоопарку побудовані не за хронологічним, а просторовим принципом, категорія часу є важливою для зв'язності тексту, оскільки зміна часових форм маркує перехід до інших тематичних елементів (критеріїв) та структурує текст через дихотомію часових відношень «раніше-сьогодні».

Найпростішим виявом когерентності тексту є «принцип повторного посилання», при чому при звичному повторі числова форма множини підкреслює, що інформація стосується не лише тварини в зоопарку, а й представників виду загалом. Когерентність реалізується також через субституцію, завдяки якій текст набуває динамічності та забарвлення, оскільки, по-перше, навіть звичні для зоологічної сфери лексеми *Tier, Art* супроводжуються (часто оцінними) прикметниками, по-друге, використовується лейблінг *Meister im Klettern, Vierhänder, Pflanzenfresser, ein äußerst putziger Bursche*, метафоричні перифрази *Zierde, Riese* на позначення особливих характеристик тварини та перифрази *Verwandte, Vertreter, Landsmann* із географічними назвами.

Розгортання тексту та нанизування нової інформації (додавання нових видів тварин) ґрунтується на порівнянні за принципом: наступна тварина – (сполучник протиставлення, обмежувальна частка) – прислівники-інтенсифікатори + прикметник – мірило порівняння (критерій опису тварини). Аналіз текстів путівників по зоопарку не обмежується лише лінгвістичними аспектами, адже вони, як і будь-які тексти епохи, відображають соціально-культурний контекст. Так, наприклад, зі змісту текстів путівників (із розлогості опису тварини) можна зробити висновки, які тварини (також екзотичні) були відомі відвідувачу зоопарків Німеччини кінця XIX ст. та на яку цільову групу реципієнтів розраховані путівники.

Цікавим та плідним видається дослідження також самого жанру «путівник» у цьому часовому відрізку, зокрема, у аспекті порівняння композиційної організації та мовно-графічного оформлення тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаман І.А. Тематична структура німецькомовних путівників по зоопарку. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 153. С. 185–191.
2. Beaugrande R. de, Dressler W. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen: Niemeyer, 1981. 290 S.
3. Brinker K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. 8. Neu bear, erw. Aufl. Berlin: Schmidt, 2014. 188 S.
4. Harweg R. Pronomina und Textkonstitution. München: Fink-Verlag, 1979. 392 S.
5. Lötscher A. Textsemantische Ansätze. In: Janich, N. Textlinguistik. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2008. S. 85–111.
6. Die Thierwelt im Zoologischen Garten von Berlin / Dr. Bodinus, Dr. Max Schmidt, Dr. L. Heck. Berlin : Druck von C. Bernstein, 1889. 94 S.
7. Führer durch den Berliner Zoologischen Garten / Direktor Prof. Dr. L. Heck. Berlin: Verlag des Aktien-Vereins des zoologischen Gartens zu Berlin, 1914. 133 S.
8. Die kaiserliche Menagerie zu Schönbrunn. Eine populäre Schilderung sämmtlicher Thiere derselben / Dr. Leop. Jos. Fitzinger. Wien : Wilhelm Braumüller, Hof- und Universitätsbuchhändler, 1875. 131 S.
9. Schönbrunn. Belehrender Führer für den Besucher des Schlosses, des Parks, der Menagerie, des botanischen Gartens und der übrigen Anlagen / Dr. Friedrich Knauer. Wien: R. Lechner, Hof- und Universitätsbuchhandlung, 1898. 88 S.
10. Illustrierter Führer durch den Zoologischen Garten zu Leipzig. Mit einem Plan und 12 Text-Illustrationen / Georg Westermann. Leipzig: Verlag von Edwin Schloemp, 1883. 53 S.
11. Führer durch den Zoologischen Garten zu Leipzig / Dir. Ernst Pinkert. Leipzig: Selbstverlag des Zoologischen Gartens, 1907. 62 S.